

לודז'

(Lodz; בפי היהודים: לודז'). עיר בפולין, מדרום-מערב לורשה. עד המאה ה-19 היתה יישוב קטן, וב-1827 ישבו בה 2,800 נפש, בהם 400 יהודים. מאז גדלה במהירות רבה מאוד עם התפתחות תעשייתה, ביחוד תעשיית הטקסטיל, ועמה גדלה גם הקהילה היהודית, עד של' היתה לעיר השנייה בגודלה בפולין, אחרי ורשה, והקהילה היהודית – לשנייה בגודלה, אחרי ורשה: ב-1857 כבר ישבו בל' 25,000 נפש, בהם 2,900 יהודים; בסוף המאה ה-19 ישבו בה כ-300,000 נפש, בהם כ-100,000 יהודים, ובפרוץ מלחמת-העולם השנייה ישבו בה 665,000 נפש, בהם 223,000 יהודים, שהיו 34% מכלל האוכלוסייה; 55% מהתושבים היו פולנים. בל' היו גם גרמנים רבים, כ-10% מתושבי העיר.

יהודי ל' תרמו רבות לפיתוח העיר. הם היו בין מייסדי מפעלי תעשייה רבים. המפורסמים ביניהם היו ישראל קלמן פוזנסקי ואשר כהן. יותר מ-50% מיהודי ל' התפרנסו מהתעשייה. התפתח פרולטריון יהודי, והוא תרם רבות לצביונה המיוחד של הקהילה היהודית. ל' היתה מרכז תרבות יהודית חשוב. בעיר נבנתה רשת בתי-ספר יהודיים, ובכלל זה שלוש גימנסיות עבריות (הגימנסיה העברית הראשונה בפולין נוסדה בל' ב-1912), ישיבות, ספריות (הגדולות ביניהן על-שם בורוכוב ועל-שם גרוס), תיאטרונים יהודיים ומועדוני ספורט ('בר-כוכבא', 'ה'כוח', 'קדימה', 'שטרן' ועוד). פעלו בה אנשי רוח דגולים, ובהם המשוררים והסופרים יצחק קצנלסון, משה ברודרזון, יעקב כהן, ודוד פרישמן; הציירים ארתור שיק, מאוריצי הירשנברג, ליאופולד פיליכובסקי ויעקב ינקל אדלר. בין יוצאי ל' היו ארתור רובינשטיין ואהרן ואפרים קציר (קצ'לסקי).

בקרב יהודי ל' התנהלה פעילות פוליטית וציבורית ערה ביותר. חשיבות מיוחדת היתה לפעילות בשטח העזרה הסוציאלית: הוקמו בתי-חולים ובתי יתומים ומוסדות עזרה יהודיים אחרים.

עד פרוץ המלחמה הופיעו בל' שני יומונים ביידיש ('לאדזשער טאגבלאט' ו'לאדזשער פאלקסבלאט') נוסף לשניים בפולנית (Glos Poranny, Republika), שרוב קוראיהם ועורכיהם היו יהודים.

תחילת הכיבוש. ב-8 בספטמבר 1939 כבשו הגרמנים את ל', היא נכללה בחבל הורטלנד וסופחה לרייך. ב-11 באפריל 1940 הסבו הכובשים את שם העיר לליצמנשטט (Litzmannstadt: שמו של מצביא גרמני שבמלחמת-העולם הראשונה כבש את ל'), ולפיכך מכונה גטו ל' ברוב התעודות 'ליצמנשטט גטו'.

מיד עם כיבוש ל' התחילו רדיפות אכזריות נגד היהודים. הן אורגנו בעיקר בידי איינזצקומנדו 2, בפיקודו של שטורמבנפירר פריץ ליפהארט, והצטרפה אליה יחידה של זלבסטשוץ (Selbstschutz, הגנה עצמית) של הגרמנים תושבי ל', אשר התארגנה בפיקודו של

שטנדרטנפירר טויפל ובה 1,500 איש. הפרעות, החטיפות לעבודת פרך, ההתעללויות וההתנפלויות על עוברים ושבים, מוטטו מיד את חיי הכלכלה והחברה של יהודי העיר. עם הכיבוש חוסלו כול מוסדות הציבור והתרבות של היהודים. אנשי צבא ואזרחים גרמנים מקומיים היו נכנסים לחנויות היהודים ולדירותיהם ושודדים מכול הבא ליד באין מפריע. השלטונות הגרמניים הוציאו בזה אחר זה הוראות וצווים הפוגעים קשות באוכלוסייה היהודית. נאסר על היהודים לצאת את בתיהם מ-5 לפנות ערב עד 8 בבוקר.

ב-18 בספטמבר 1939 הופיעו צווים הפוגעים בחיי הכלכלה של היהודים. פורסם צו החוסם את כול חשבונות היהודים בבנקים ונאסר עליהם להחזיק יותר מ-2,000 זלוטי (כ-377\$ לפי ערכם אז). גם הסחר בטקסטיל נאסר על היהודים, ולמפעלים שבבעלות יהודים מונו קומיסרים, והדבר הביא למעשה לידי החרמת המפעלים ההם והעברתם לידי גרמנים. על היהודים נאסר להשתמש בתחבורה ציבורית, לצאת את העיר בלי רשות, להחזיק בכלי רכב, מקלטי רדיו ועוד, וכן נאסרה על היהודים תפילה בציבור, אך הם חויבו לפתוח את חנויותיהם בחגים, בראש השנה וביום כיפורים.

ב-9 בנובמבר 1939 סופחה ל' לרייך ובעקבות זאת הגבירו הגרמנים את הטרור נגד היהודים והפולנים. כמה אלפי יהודים ופולנים נעצרו, הובאו לבית-הכלא רדוגושץ' (Radogoszcz) שבפרברי העיר, וכעבור זמן קצר נרצחו חלקם וחלקם הועברו למחנות ריכוז בגרמניה. ב-15-17 בנובמבר 1939 הרסו הגרמנים את כול בתי-הכנסת בעיר, ביניהם בית-הכנסת הרפורמי המפואר (הסינגוה) בשדרות קושצ'וקו (Aleje Kosciuszki) ובית-הכנסת 'אלטשולה' שנבנה ב-1809 ברחוב וולבורסקה (Wolborska). ב-4 בנובמבר 1939 חויבו היהודים לשאת סרט שרוול צהוב, וב-17 בנובמבר חויבו במקום זאת לשאת מצד ימין של הלבוש, מלפנים ומאחור, טלאי צהוב בצורת מגן-דוד.

מתחילת הכיבוש פקדו את היהודים גלי גירושים. כבר בשבועות הראשונים הוחרמו מאות דירות של יהודים ותושביהם גורשו בלי התראה קודמת. ב-12 בנובמבר הוחלט על גירושים נרחבים, והם הקיפו כ-30,000 יהודים וכמספר הזה פולנים. עד מרס 1940 גורשו מן העיר או יצאוה ביוזמתם כ-70,000 יהודים. בין הנמלטים מרצונם היו יהודים שרצו להגיע לאזורים במזרח שבשליטת הסובייטים, והיו יהודים שסברו כי מצב היהודים בורשה ובערים אחרות בשטח הגנרלגוברנמן טוב יותר. ואולם, רוב היוצאים מל' לא יצאו מרצונם, אלא גורשו בידי הגרמנים, שביקשו להקטין במידה ניכרת את מספר היהודים בעיר. ב-13-14 באוקטובר

1939 מינו השלטונות הגרמנים יודנרט, אך הוא נקרא מועצת זקנים, אלטסטנרט (Altstenrat), ובראשה הועמד מרדכי חיים רובקובסקי. ב-11 בנובמבר נאסרו כול חברי האלטסטנרט (31 איש), פרט לרומקובסקי, נכלאו בבית-כלא רדוגוזץ' וכעבור זמן מה שוחררו שמונה מהם וכול השאר נרצחו. על רומקובסקי הוטל להרכיב אלטסטנרט שני; האלטסטנרט החדש אמור היה לפעול בפיקוח קפדני של הגסטפו.

הקמת הגטו. ב-10 בדצמבר 1939 הוציא פרידריך איבלהר, מושל חבל קליש (KALISZ) של היתה כפופה לו, פקודה סודית להקים גטו בחלקה הצפוני של העיר, בשכונת העוני היהודית באלוטי

(Baluty). ההוראה שוגרה למוסדות הגרמניים בעיר, שהיה עליהם לקחת חלק פעיל בהקמת הגטו. בקטע המסכם את ההוראה, לאחר פירוט תפקידיהם של כול מוסדות הנאצים בתהליך הקמת הגטו, נאמר: 'מובן מאליו, כי הקמת הגטו אינה אלא שלב ביניים... המטרה הסופית חייבת להיות ביעור מוחלט של מכת דבר זו'.

ב-8 בפברואר 1940 פירסם מפקד המשטרה בל"ס בריגדפירר יוהנס שפר הודעה פומבית על הקמת הגטו בל". התחיל תהליך גירוש היהודים משאר שכונות העיר. העברת היהודים לגטו לוותה בהתגברות מעשי שוד, התעללויות ורצח.

ב-30 באפריל 1940 נסגר הגטו בשטח של ארבעה קמ"ר, ובו רק 2.5 קמ"ר של שטח בנוי. נדחסו בו 164,000 מיהודי העיר ל". הצפיפות בגטו היתה גדולה פי שבעה מן הצפיפות לפני המלחמה. בשטח הגטו היו בסך-הכול 48,100 חדרי מגורים, ורובם הגדול בתי-עץ, בלי מים זורמים ובלי ביוב. שטח הגטו נחתך לשלושה חלקים על-ידי שני רחובות ראשיים, עורקי תחבורה בין שכונות שמחוץ לגטו. מעל לרחובות הללו נבנו גשרים שחיברו את שלושת חלקי הגטו.

בשנים 1941-1942 גורשו לתוך הגטו כ-38,500 יהודים מבחוץ, מהם כ-20,000 מגרמניה, מאוסטריה, מצ'כוסלובקיה ומלוקסמבורג וכ-18,500 מעיירות השדה שבורטלנד. בסך-הכול עברו בגטו ל' 202,500 נפש. למספר זה יש להוסיף 2,300 תינוקות שנולדו בגטו. המספר הכולל של הנכלאים בגטו ל' היה אפוא 204,800 אנשים, נשים וטף.

המינהל הנאצי. ניהול העניינים של גטו ל' הוטל על מינהל הגטו (Gettoverwaltung), בראש הנס ביבוב. ב-25 במאי 1940 הורה ביבוב להתחיל בהקמת מפעלי ייצור בגטו, הנקראים 'רסורטים'

(Arbeitsressorte). המפעלים הללו, שהתבססו על כוח עבודה זול ביותר, אמורים היו להיות לנאצים מקור לרווחים ולניצול. יהודי הגטו המנותקים מכול מקור פרנסה היו מוכנים לעבוד תמורת פת לחם וקצת מרק בלבד. ניצול כוח העבודה של היהודים הכלואים בגטו הכניס למינהל הגטו רווחים שיש לאומדם בכ-350,000,000 מרקם גרמנים.

השמירה על גבולות הגטו והבטחת הסדר ההרמטי הוטלו על יחידות משטרה ויחידות ס"ס מיוחדות, בפיקודו של הקולונל ולטר רודולף קויק. בתוך הגטו הוקמה תחנה מיוחדת של משטרת הפלילים (קריפ"ו) שנקראה Kriminalpolizei Sonderkommissariat Getto, בראשות ברונו אוברשטיינר ווילהלם נוימן. יחידה זו, הידועה לשמצה באכזריותה, עסקה בעיקר בגילוי רכוש היהודים והחרמתו. שווי הרכוש שהחרימה היחידה בשנים 1941-1942

הגירושים. המכה הקטלנית הגרועה מתמותת ההמונים והרעב היו הגירושים. תחילה היו הגירושים לעבודת כפייה מחוץ לגטו ואחר-כך למחנות השמדה. בדרך-כלל לא היה יעד הגירושים ידוע ליהודים הכלואים בגטו ל". השילוחים למחנות לעבודת כפייה התחילו בדצמבר 1940 ונמשכו עד סוף יוני 1942. בסך-הכול גורשו למחנות לעבודת כפייה באיזור פוזנן 7,200 גברים. הם הועסקו בבניית כביש מהיר מפוזנן לפרנקפורט שעל-נהר אודר, ועקב התנאים הקשים נספו רובם.

ב-16 בינואר 1942 התחילו השילוחים מגטו ל' למחנה ההשמדה חלמנו. השלטונות הגרמניים אילצו את רומקובסקי להכין רשימות של המועמדים לגירוש ולארגן את נקודות האיסוף בגבול הגטו. הוא ניסה לפעול אצל השלטונות הגרמניים למען הקטנת מספר המגורשים, אך לשווא. מנקודות האיסוף העבירו כוחות גרמנים מוגברים את הקורבנות אל מחנה ההשמדה חלמנו, וביום בואם לשם או למחרתו נרצחו כולם במשאיות גז. בחודשים ינואר-מאי 1942 הוצאו מהגטו ונרצחו במחנה ההשמדה חלמנו 55,000 יהודים, וכן כ-5,000 צוענים ששוכנו זמנית בל', בגוש בתים שהוצא בשבילם משטח הגטו.

בימים 5-12 בספטמבר 1942 ערכו הגרמנים מיבצע שילוח שני מגטו ל' למחנה ההשמדה חלמנו, ואז נעשה הדבר בלי עריכת רשימות בידי האלטסטנרט. לגטו נכנסו כוחות גרמנים, סגרו רובע אחר רובע, ובאכזריות איומה הוציאו את התושבים מבתיהם, וערכו 'סלקציה' בחפשמ בעיקר את הפחות כשירים לעבודה: ילדים, זקנים וחולים. כך הוציאו מן הגטו כ-20,000 איש ואישה (ביניהם גם צעירים ובריאים), הובילום לחלמנו, ושם נרצחו כולם. מאות נרצחו במקום. לשם ביצוע השילוחים הכריזו הגרמנים על עוצר כללי בגטו (Gehsperre), מכאן נקרא שבוע דמים זה בפי תושבי הגטו 'שפרהה', מושג שנחרט עמוק בזכרונותיהם של הכלואים בגטו. מיבצע 'שפרהה' התחיל בחיסול בתי-חולים בגטו. המאושפזים באותה עת היו הקורבנות הראשונים של מיבצע הגירושים ההוא.

מספטמבר 1942 עד לחיסול הגטו לא נערכו עוד שילוחים למחנות השמדה. התקופה שבין אוקטובר 1942 למאי 1944 נחשבת לתקופה של שקט יחסי למרות גירושים קטנים למחנות לעבודת כפייה. הגטו הפך למעין מחנה עבודת כפייה גדול. כ-90% מתושבי הגטו היו מועסקים במפעלי ייצור. מספר הילדים והזקנים שנשארו בגטו היה זעום. במאי 1944 עדיין היו בגטו ל' 77,000 נפש.

פעילות ציבורית ומחתרתית. כול שנות קיומו של הגטו בל' התנהלה בו פעילות בלתי חוקית ערה, מפלגתית, ציבורית ותרבותית. לאחר סגירת הגטו התארגנו לפעילות תאים של כול המפלגות היהודיות שפעלו בעיר לפני המלחמה. במקום המנהיגים שעזבו את העיר עם גל הפליטים הראשון באו אחרים, פחות ידועים. פעילות עניפה במיוחד פיתחו ארגוני הנוער.

בחודשי הקיץ והסתיו 1940 היתה הפעילות הציבורית מכוונת בעיקר למצוא פתרונות מצוקת האבטלה והרעב. המפלגות הציוניות וה'בונד' אירגנו פעולות סעד ומטבחי תמחוי, והללו היו גם למקום מפגש מפלגתי ולמקום פעילות ציבורית ותרבותית. ארגונים של פועלי-ציון-שמאל, 'בונד' והקומוניסטים היו הכוח העיקרי בהפגנות רחוב המוניות שנערכו אז במטרה ללחוץ על האלטסטנרט לפתור את בעיית המצוקה. ההפגנות דוכאו באכזריות בהתערבות כוחות משטרה גרמניים. אחרי ההפגנות הללו נערכו שביתות רבות במפעלים, רובן שביתות רעב הנקראות גם 'שביתות מרק' (סירוב לקבל את מנת המרק היומית שחולקה לעובדים). מטרת השביתות היתה להפעיל לחץ על מנגנון האלטסטנרט בדרישה לחלוקה שווה של מעט המזון שהוכנס לגטו. השביתות ההן נערכו כול שנות קיומו של הגטו.

המפלגות וארגוני הנוער פיתחו פעילות תרבות נמרצת שמטרתה מניעת הסכנה להידרדרות מוסרית וחזוק המימד הרוחני בגטו. אורגנו לימודים חשאיים, התקיימו הרצאות סדירות ופעלו ספריות חשאיות (הגדולות בהן של פועלי-ציון-שמאל, בניהולו של מאיר בר גוטמן, ושל הקומוניסטים בניהולו של לולק סקופיצקי).

חשיבות רבה נודעה לפעילות קבוצות מאזיני רדיו. מקלטי רדיו היו המקור הכמעט לבדי להפצת ידיעות מן העולם בגטו, שבו נאסרה החזקת מקלטי רדיו והפצת עיתונים, (העיתון היחיד שהופיע בגטו, בטאון האלטסטנרט 'געטא צייטונג', לא פירסם ידיעות כלשהן, פרט להוראות של השלטונות). בתחילת יוני 1944 גילתה הגסטפו קבוצת מאזיני רדיו, כמה אנשים נאסרו ונרצחו וראש הקבוצה, העסקן הציוני חיים נתן וידבסקי התאבד לבל יפול לידי הגרמנים.

חשיבות רבה נודעה גם לפעילות תרבות בלתי חוקית של חוג הסופרים, בראשותה של המשוררת מרים אולינובר. פעלו בגטו גם חוגים של דתיים, שאירגנו תפילות בחשאי ולימודי דת במחתרת.

הארגונים הפוליטיים והציבוריים בגטו ל' לא התאחדו בארגון מחתרת מאוחד, אך בחלקם קיימו שיתוף-פעולה מסויים ביניהם. לא היה גם איחוד של ארגוני הנוער, והם פעלו בנפרד. לגטו ל' המבודד לא היה קשר כלשהו, לא עם ארגונים יהודיים מגטאות אחרים ולא עם ארגון מחתרת פולני כלשהו.

ארגוני המחתרת של גטו ל' עמדו חסרי אונים מול הגירושים למחנות ההשמדה. אומנם, ידיעות ברורות על קיומם לא הגיעו לגטו ל', אך בכול זאת היתה תחושה של סכנה הרובצת על המגורשים. ארגוני המחתרת יצאו בביקורת חריפה על האלטסטנרט, ובעיקר על רומקובסקי, על אשר ערכו במחצית הראשונה של שנת 1942 את הרכב הרשימות של המועמדים לגירוש. דרכו של רומקובסקי תוארה כפסולה, אך המחתרת בגטו ל' לא יכלה להצביע על דרך חליפית כלשהי.

החיסול. באביב 1944 החליטו הנאצים לחסל סופית את הגטו בל'. לשם כך הופעל מחדש מחנה ההשמדה חלמנו. ב-23 ביוני 1944 התחילו הגירויים למחנה ההוא במסווה של שילוחים למחנות עבודה בגרמניה. הופעלה השיטה שהונהגה בתחילת שנת 1942 כאשר אולץ האלטסטנרט לארגן את משלוחי המגורשים עד לנקודת האיסוף בגבול הגטו. עד 14 ביולי הוצאו 7,176 יהודים מן הגטו, הועברו במשמר גרמנים כבד למחנה ההשמדה חלמנו ושם נרצחו.

מ-15 ביולי עד 6 באוגוסט 1944 שררה הפוגה בשילוחים מגטו ל'. ב-7 באוגוסט 1944 חודשו הגירויים, אך שונה יעד, ובמקום לחלמנו כווננו המשלוחים המזורזים, שקיבלו אופי של פינוי, למחנה ההשמדה אושוויץ-בירקנאו. את הגירוש ניהל סגל מחנה ההשמדה חלמנו ובראשו הנס בותמן ויחידה מיוחדת של הזונדרקומנדו ס"ס 1005. רובע אחרי רובע נסגרו, נסרקו בחיפושים אחרי המסתתרים והוכרזו לשטח שבו אסור להימצא, והמתגלה בו צפוי לעונש מוות.

אוכלוסיית הגטו גילתה התנגדות פסיווית. יהודים עשו מאמצים כבירים להתחמק מן הגירוש בתקווה לשחרורה הקרוב של העיר בידי הצבא האדום המתקרב. ואולם, בסוף יולי נעצרה מתקפת הסובייטים על קו הנהר ויסלה, ובשטח הגטו, הבנוי ברובו בתי עץ, קשה היה מאוד להתקין מחבואים. המסתתרים היו בלי מזון, וכך הצליחו הגרמנים להוציא עוד ועוד יהודים מן הגטו. ב-30 באוגוסט יצא המשלוח האחרון לאושוויץ. בסך-הכול גורשו לאושוויץ כ-74,000 תושבי הגטו. אחרי הגירוש נותרו בגטו בשני מחנות איסוף כ-1,200 יהודים. אחרי זמן קצר הועברו 600 מהם למחנות עבודה בגרמניה, בעיקר בדרסדן, ושם הפעיל הנס ביבוב את מפעלו החדש. 600 הנותרים רוכזו במחנה ברחוב יקובה (Jakuba), ותפקידם היה הוצאת רכושם של המגורשים בכדי להעבירו לגרמניה. למחנה ההוא שנקרא 'קומנדו הפינוי' (Aufraeumungskommando) צורפו אחר-כך עוד כ-230 יהודים שנתגלו מתחבאים בשטח הגטו.

בחודשי הסתיו 1944 יצאו כול יום מגטו ל' לגרמניה בממוצע 40-60 קרונות משא עמוסים רכוש המגורשים וציוד מפעלי הגטו. הנאצים השלימו את החיסול המוחלט ושוד קורבנות הגטו.

לפני נסיגתם מל' תיכננו הגרמנים להוציא להורג את כול אסירי המחנה ברחוב יקובה, והוכנו לשם כך בורות בבית העלמין היהודי. האסירים הבחינו במתרחש ובבוא השעה הצליחו להימלט ולהסתתר בשטח הגטו המוכר להם. האסירים הללו, כ-800 במספר, שוחררו ב-19 בינואר 1945 בידי הצבא האדום. לא ידוע מספר תושבי גטו ל' ניצולי מחנות ריכוז, אך מספרם נאמד ב-5,000-7,000 נפש.

אחרי המלחמה היתה ל' שנים מספר הריכוז הגדול ביותר של ניצולי השואה בפולין, ובסוף 1945 ישבו בל' 38,000 יהודים. באותן שנים היתה ל' גם המרכז החשוב ביותר לפעילות

ציבור ולפעילות תרבות של יהודי פולין, פעלו בה הוועדה ההיסטורית המרכזית (Centralna Zydowska Komisja Historyczna), תיאטרון יהודי, בתי-ספר יהודיים ועיתונות יהודית עניפה. ואולם, בגלי ההגירה ב-1946-1947, 1956-1957, ו-1967-1969 יצאו כמעט כול היהודים את ל', ונתרו בה כמה מאות זקנים בלבד.